

Н.О.Лаас\*

**СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ СРСР В АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ:  
ТЕОРЕТИЧНІ ДИСКУСІЇ 1980–2000-х рр.**

*На прикладі теоретичних дискусій 1980–2000-х рр. розглядаються дослідницькі стратегії та методологія вивчення соціальної історії СРСР в американській історіографії. Особливу увагу приділено обговоренню проекту соціально-історичних студій, запропонованому американською дослідницею Ш.Фіцпатрик.*

Соціальна історія, як один із провідних напрямів історичних досліджень ХХ ст., – тема занадто широка, щоб охопити всі її аспекти у межах однієї статті. Тому ми свідомо обмежили свій вибір – предметом розгляду стане теоретична складова соціально-історичних досліджень СРСР в американській історіографії, програма дій, рефлексія ангажованих у радянологію істориків США щодо того, чим є соціальна історія «країни Рад», які наукові проблеми можна вирішити в її межах та якими дослідницькими стратегіями й методологіями при цьому скористатися.

Вельми показовим прикладом такого типу студіювань можуть слугувати дві дискусії – 1986–1987 та 2007–2008 рр., ініціатором яких стала дослідниця доби сталінізму, радянолог Шейла Фіцпатрик (Sheila Fitzpatrick). Перше широкомасштабне обговорення проблем соціальної історії СРСР відбулося 1986 р., коли Ш.Фіцпатрик на шпальтах журналу «The Russian Review» опублікувала статтю «Нові перспективи вивчення сталінізму»<sup>1</sup>, в якій різко розкритикувала тодішній стан справ в американській радянології та виступила за кардинальні методологічні зміни у галузі, передусім у напрямі запозичення методів соціальної історії. Невелика, зaledве на двадцять сторінок, стаття викликала підвищений інтерес. Чотири коментарі до неї було опубліковано відразу ж у цьому номері, а ще одинадцять – у №4 за 1987 р. Їх автори по-різному відреагували на пропозиції Ш.Фіцпатрик, однак жоден не залишився байдужим – свідчення того, наскільки гостру та болючу проблему порушила дослідниця.

Порівняно з 1980-ми, атмосфера й тон дискусії 2000-х рр. були набагато спокійнішими, та й сама вона відбувалася радше у форматі обговорення, ніж суперечки. Докладніше на контексті обох дискусій зупинимося нижче, тут лише зазначимо, що у 2000-х рр. сама Ш.Фіцпатрик із відстані двадцяти років підсумувала успіхи та невдачі тієї програми, яку накреслила у 1980-х рр., і для нашого аналізу ця порівняльна саморефлексивна перспектива видається дуже важливою. У 2007 р. Ш.Фіцпатрик у журналі «History and Theory», у рамках обговорення проблеми ревізіонізму в історіографії, опублікувала статтю «Ревізіонізм у радянській історії»<sup>2</sup>, в якій підсумувала дослідження ревізіоністського руху з вивчення сталінізму, праці представників якого передусім асоціювалися з соціальною історією. Роком пізніше вона опублікувала іншу статтю на цю ж тему – «Ревізіонізм у ретроспективі: Персональний погляд» (у «Slavic Review»)³, яка супроводжувалася чотирма досить спокійними та виваженими коментарями.

Означені вище публікації – три статті Фіцпатрик плюс одна її відповідь на критику⁴ та коментарі інших авторів – стануть предметом нашого аналі-

\* Лаас Наталія Олександрівна – канд. іст. наук, мол. наук, співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

зу. Однак перед безпосереднім розглядом цих праць коротко окреслимо історіографічне тло, на якому вони з'явилися.

### Історіографічний контекст

Початок славістичних досліджень у США припадає на кінець XIX ст., однак до середини XX ст. славістика (передусім русистика) у науковій та освітній системі англомовних країн займала маргінальне становище. Справжній вибух наукового зацікавлення історією Росії, СРСР і країн Центрально-Східної Європи, що опинилися у кремлівській орбіті, спостерігається з другої половини 1940-х рр.<sup>5</sup> Цілком зрозуміло, що основною причиною, яка викликала такий посилений інтерес до цього регіону, стала «холодна війна», що характеризувалася ідеологічним, політичним, військовим і соціальним протистоянням двох супердержав – США та СРСР. В умовах постійної конфронтації у Сполучених Штатах виникла гостра необхідність вивчення свого противника, зокрема й у науковому сенсі. Академічне студіювання природи комуністичного режиму, передумов його виникнення і встановлення, на думку американських політиків, мало дати ключ до його послаблення і перемоги над ним.

Із кінця 1940-х рр. на розвиток слов'янознавчих досліджень державою виділяються значні кошти. Відтоді і до середини 1990-х рр. славістика, радянологія (Sovietology)<sup>6</sup> та вивчення регіону Центрально-Східної Європи постійно отримували чи не найбільші дотації від урядових установ, громадських та університетських фондів. Таким чином, слов'янознавство й, передусім, радянологія, які за традицією організації наукового життя в англо-американському середовищі вирізнялися за географічним фактором (т.зв. «area studies» – «регіональні студії»), а, відтак, включали у себе вивчення історії, соціології, економіки, політики, права, мови та літератури регіону, стали одними з найбільш розвинутих наукових спеціалізацій в англо-американському світі<sup>7</sup>.

Радянологія як наукова дисципліна у складі англо-американської гуманітаристики та соціальних наук другої половини XX ст. була доволі специфічним явищем. Мабуть, це один із найяскравіших прикладів у світовій історіографії, на якому можна вивчати класичну для істориків проблему суб'єктивності історичного дослідження. Адже саме у радянології вплив позанаукових чинників набув таких масштабів, що деякі дослідники взагалі відмовляють розробкам англо-американських спеціалістів на радянську тематику у науковому статусі. З нашого погляду, така категоричність надмірна, адже не слід забувати, що функція радянології полягали таки в максимальному правдивій, експертній оцінці СРСР. Істинної інформації потребував насамперед американський уряд – головний спонсор цих досліджень, – щоби на їх основі вибудовувати стратегію взаємовідносин із Кремлем. Така ситуація загалом утримувала більшість дослідників від свідомої фальсифікації даних і висновків. Інша справа, що під впливом цілої низки чинників, суб'єктивних та об'єктивних, судження радянологів справді часом були zdeформованими та викривленими.

Найбільш очевидним суб'єктивним фактором були загальносуспільні настрої у західному світі в умовах «холодної війни»<sup>8</sup>. Комуністичний СРСР сприймався як абсолютне зло, тоді, як некомуністичні режими були втіленням добра, справедливого правління, демократичних свобод і загальнолюдських цінностей. Від Радянського Союзу, як антипода, виходила загроза

руйнації звичного оточуючого світу, що викликало у західних громадян природне бажання захиститися, а найкраще – знищити джерело небезпеки.

Американські радянологи також відчували подібні настрої. Ба більше, вони йшли в авангарді боротьби з ворогом, адже від їх фаховості та оперативності залежала здатність усієї системи західного світу швидко та адекватно реагувати на дії супротивника. Така ситуація налаштовувала спеціалістів на особливий спосіб мислення – вишукування передусім слабких сторін, суперечностей в організації і функціонуванні комуністичного суспільства; пошук можливих осередків внутрішнього опору в межах самої радянської системи; дослідження способів і механізмів індоктринації, упокорення і контролю за громадянами з боку верховної влади; вивчення політичної кон'юнктури у вищих ешелонах влади СРСР (т.зв. кремленологія) тощо.

Об'єктивним чинником неповноти і навіть хибності радянологічних досліджень був надзвичайно обмежений доступ до джерельної бази через цілком зрозумілі причини (зокрема, першу радянсько-американську угоду про культурний обмін було підписано лише 1958 р.). Отже, окрім архіву Л.Троцького, «Смоленського архіву»<sup>9</sup> та деяких інших зібрань, американські дослідники загалом користувалися вже опублікованими працями. Найбільш використовуваним типом джерельних матеріалів були офіційні усні та опубліковані заяви вищого радянського керівництва, преса (передусім московська), радянські друковані наукові та науково-публіцистичні видання, оприлюднені статистичні дані, законодавча база, соціологічні опитування емігрантів із СРСР (ідеться про два великих проекти, зумовлені міграціями та переміщенням осіб унаслідок подій Другої світової війни і масовим виїздом із СРСР євреїв у 1970-х рр.: «Harvard Refugee Interview Project» (1950–1951 рр.), «Soviet Interview Project» (1983 р.)<sup>10</sup>, враження від перебування у Радянському Союзі нечисленних громадян із західних країн, нелегально перевезена на Захід дисидентська література тощо. Із цього перебіку стає зрозумілим, що реалії соціалістичного ладу в уявленнях навіть найоб'єктивнішого радянолога, якщо він керувався у своїх висновках такими специфічно орієнтованими джерелами, поставали доволі викривленими.

Обмеженість джерельної бази спровокувала в американській радянології таку ситуацію, коли тему та методологію наукових студій дослідникам диктували джерела, обмежуючи їх зусилля у рамках передусім політичної історії й, так би мовити, «гіперкритики джерел», за якої спеціалісти були схильні більше вірити прямо протилежному від того, що стверджувалося в радянських документах та, водночас, майже сліпо довіряти інформації, отриманій в обхід офіційних каналів.

Загалом в американській історіографії описані вище явища залишалися домінуючими аж до розпаду СРСР, тобто до фізичного зникнення одного з суб'єктів протистояння епохи «холодної війни». У наукових дослідженнях найточнішим відповідником пануючих у той час суспільно-політичних настроїв стала теорія тоталітаризму. Тоталітарна концепція – найпопулярніша, займала домінуючі позиції протягом другої половини 1940-х – середини 1970-х рр. (коли в академічному світі її позиції почали підважувати ревізіоністи), а в публічному дискурсі та на рівні повсякденної свідомості залишалася нездоланною аж до початку 1990-х рр.<sup>11</sup> У межах тоталітарної теорії найбільш популярними були дослідження з політичної історії, зокрема сформувалася ціла когорта т.зв. кремленологів, головним об'єктом вивчення яких став процес прийняття політичних рішень на найвищому рівні у СРСР з його головними дійовими особами, формальними та неформальними процедурними характеристиками й факторами впливу на користь того чи іншого рішення.

Ревізіонізм – інша течія в радянології – сформувався на протигагу попередній тоталітаристській концепції, користувався певною популярністю у середині 1970-х й до початку 1990-х рр. Його репрезентувало нове покоління спеціалістів-радянологів, які загалом були незадоволені теорією тоталітаризму як пояснювальною концепцією щодо історії СРСР, передусім її розумінням радянського суспільства як незмінного протягом довгого історичного періоду, а також заангажованістю попередньої генерації дослідників обставинами «холодної війни»<sup>12</sup>. Представники цієї течії звертали увагу на те, що Радянський Союз – це далеко не статична система, навпаки, вона здатна до змін та еволюції у політичній, соціальній і культурній сферах, що було особливо очевидним для дослідження постсталінського періоду.

Іншим об'єктом критики ревізіоністів стала переважаюча у працях представників тоталітарної школи політична проблематика. Вони пропонували звернути більше уваги на соціальні процеси та динаміку радянського суспільства. Основною відмінністю, як на наш погляд, у методологічній царині між тоталітарною та ревізіоністською школами було питання унікальності радянського суспільства. Якщо тоталітаристи розглядали Радянський Союз як виняток, особливий та унікальний тип соціального устрою, то ревізіоністи вважали, що між СРСР і західними демократіями можна знайти спільні риси, отже, щодо радянського суспільства можна застосувати певні емпіричні методи та теорії, які початково використовувалися для західних країн. Це дало можливість суттєво розширити методологічний арсенал радянознавчих студій.

1990-ті й 2000-ні рр. означилися змінами у проблематиці соціальної історії. Окрім власне політичних, суспільних, культурних перетворень у регіоні колишнього СРСР і Центрально-Східної Європи перелом у соціальних студіях був зумовлений також низкою важливих соціокогнітивних факторів у самій американській історіографії. Найважливішим, на нашу думку, явищем став методологічний переворот. Передусім дослідники відмовилися від загальноприйнятих у минулому концепцій радянського соціального устрою – тоталітарної, підтримуваної тоталітаристською школою англomовної радянології, і модерністської, більшість прихильників якої було серед т.зв. радянологів-ревізіоністів. Точніше, не відмовилися, а, виходячи з них, почали шукати інші теорії і моделі, багатовекторніші та динамічніші.

Найбільші методологічні зміни в американській радянології відбулися завдяки «культурному повороту» у цій галузі. Саме культурну історію та культурно-антропологічний підхід до вивчення радянського суспільства провідні радянологи вважають основним у сучасній історіографії, методологічною базою третього покоління американських радянологів<sup>13</sup>. Прихильники такого підходу схильні трактувати СРСР особливою культурою чи цивілізацією, з характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси увага до проблем менталітету та уявлень звичайних радянських громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо.

Кардинальні зміни відбулися також і у джерельній базі – відкрився доступ до раніше засекречених архівних матеріалів і значно спростилися можливості іноземців працювати з ними<sup>14</sup>. Активно використовуються такі види джерел, як офіційна документація, усні свідчення, документи особового характеру, листи у пресу та до органів влади, доноси, карні справи, пропагандистські плакати, анекдоти, художня література, неофіційна періодика тощо.

Ще одним фактором розвитку сучасної американської історіографії став прихід нового покоління дослідників, які, особливо у 2000-х рр., зайняли передові позиції у радянознавчих студіях. Окрім володіння новими пошуковими методиками, широким колом знайомств і співпраці з пострадянськими колегами, найбільш визначальною їх рисою є відсутність досвіду ідеологічної боротьби, що в тій чи іншій мірі накладало свій відбиток на старшу генерацію радянологів. Таким чином, можемо зробити висновок, що дослідження зі сфери соціальної та культурної історії СРСР виявилися одними з найдинамічніших та прогресуючих у 1990-х і 2000-х рр.

### Учасники й тема дискусій

Після короткого огляду розвитку американської радянології стають зрозумілими ті історіографічні умови, в яких виникли праці Ш.Фіцпатрик та реакція на них. Кінець 1980-х рр. – це час, коли представники ревізійоністського руху у процесі складної боротьби з тоталітаристами утвердили свої позиції в академічному світі, однак так і не здобули остаточного визнання. Їх противники, що дотримувалися тоталітаристської концепції, користувалися беззаперечним авторитетом у широкого загалу, у медіа-просторі та публічному дискурсі, вони не збиралися здавати без бою свої наукові позиції, що занадто розігріло академічну атмосферу 1980-х рр. Відтак тональність дискусії була вельми войовничою. Як пізніше згадувала Ш.Фіцпатрик, злостивість опонентів її приголомшила – не лише у 1970-х рр., а й навіть протягом 1980-х рр.<sup>15</sup>

На кінець 1980-х рр. представники ревізійоністського руху вже мали за плечима кілька десятків конкретно-історичних праць, в яких порушувалися різні проблеми радянської історії. Однак для повноцінного протистояння з тоталітаристами відчутно бракувало конкретної програми подальших студіювань і теоретичних узагальнень щодо проведених емпіричних досліджень. Певним досвідом стали, зокрема, ревізія Стівеном Коеном (S.Cohen) періоду непу та відповідні пропозиції Джеррі Гафа (J.Hough) щодо політологічних досліджень СРСР. За три роки до Ш.Фіцпатрик, у 1983 р., свої підсумки щодо переосмислення жовтневих подій 1917 р. у категоріях соціальної історії опублікував Рональд Суні (R.Suny)<sup>16</sup>.

За таких умов нова програма вивчення сталінізму, запропонована Ш.Фіцпатрик, видавалася цілком логічним кроком уперед. Значною мірою саме обраний авторкою період, час правління Й.Сталіна, посприяв тому, що дискусія набула такого розголосу. Сталінізм завжди вважався найбільш показовим періодом радянської історії, зразковим щодо втілення тоталітарної парадигми. Саме цей період відрізнявся унікальною характеристикою – застосування масового терору та репресій. Змінити методологію вивчення сталінізму означало змінити всю радянологію.

Та й сама Ш.Фіцпатрик цілком надавалася як автор подібного узагальнюючого та водночас провокативного тексту. На середину 1980-х рр. це була вже відома дослідниця, з-під пера якої вийшли десятки праць, мала репутацію реформістські налаштованого історика. У 1979 р. вона опублікувала своє дослідження «Освіта та соціальна мобільність у Радянському Союзі, 1921–1934», що здобуло чималий розголос – від критики до захоплення.

Інших учасників дискусії 1980-х рр. можна розподілити на декілька груп:

1) прихильники тоталітарної парадигми (Пітер Кенез (P.Kenez), Роберт Конквест (R.Conquest));

2) реформістські налаштовані науковці, які, проте, критично поставилися до деяких положень Ш.Фіцпатрик (Стівен Коен, Джоф Ілі (G.Eley), Альфред Меєр (A.Meyer), Роберт Такер (R.Tucker), Алек Нов (A.Nove), Джеррі Гаф, Деніел Бровер (D.Brower));

3) історики, яких сама Ш.Фіцпатрик у своїй статті віднесла до т.зв. нової когорти, іншими словами, молоді ревізіоністи (Лінн Віола (L.Viola), Габор Ріттерспорн (G.Rittersporn), Роберта Меннінг (R.Manning), Гіроакі Куромія (H.Kuromiya), Арч Гетті (A.Getty), Вільям Чейз (W.Chase)).

Цей поділ доволі умовний, адже навряд чи всі учасники погодилися б, що група, до якої їх віднесено, узагалі становить якесь ціле. Як це не парадоксально звучить, але першими ж запротестували ті історики, яким Ш.Фіцпатрик у своїй початковій статті відвела прогресивну роль молодих дослідників, які завдяки своїм неординарним працям рухають уперед розвиток радянології<sup>17</sup>. До цієї «нової когорти» (за Ш.Фіцпатрик) належали молоді вчені, фахівці з радянської проблематики, котрі свідомо позиціонували себе як історики (на відміну від попередників-тоталітаристів, більшість з яких була політологами), і свій головний інтерес зосереджували саме на соціальній історії СРСР, ідентифікуючи себе з ширшою спільнотою соціальних істориків загалом та відкидаючи застарілі положення тоталітарної концепції<sup>18</sup>. І хоча Ш.Фіцпатрик, пишучи про «нову когорту», прямо не називає прізвищ, з її подальших цитувань стає зрозуміло, яких саме істориків вона мала на увазі.

Однак більшість із них у своїх коментарях відхрещувалися від честі бути в авангарді ревізіонізму. Л.Віола, наприклад, заперечувала існування групи як такої, а її членів називала «удаваними ревізіоністами»<sup>19</sup>. Із нею погоджувався Г.Ріттерспорн, на думку якого, ані соціальної історії, ані недовіри до тоталітарної моделі недостатньо, щоб організувати дослідження т.зв. «нової когорти»<sup>20</sup>. В.Чейз узагалі заперечував належність до жодних груп, адже сферою його зацікавлень був не сталінізм, а досталінський період<sup>21</sup>. Р.Меннінг, хоча й погодилася з Ш.Фіцпатрик щодо існування ревізіоністського руху, проте вважала його значно ширшим поняттям – і за кількістю учасників, які не обмежувалися згаданими у статті відомого радянолога прізвищами, і за пропонованими методиками, що не зводилися до соціальної історії. Головною заслугою ревізіоністів другого покоління, як їх називає Р.Меннінг, є підважування тоталітарної моделі щодо сталінського періоду радянської історії<sup>22</sup>. Але найбільше протестів серед амбітних молодих істориків викликали спроби поставити на чолі «нової когорти» саму Ш.Фіцпатрик. Віддаючи належне її авторитетові, кожен обстоював статус «вільного стрільця» у радянознавчих студіях.

Така жвава протестна реакція з боку молодих вчених викликає принаймні здивування. Не можна однозначно стверджувати, що було причиною такого спротиву. Чи на кінець 1980-х рр. ярлик ревізіонізму справді був такий небезпечний, що історик з ще не усталеною репутацією боявся бути зацькованим? Чи їх образив відвертий натяк Ш.Фіцпатрик на молодий вік, що могло бути витлумачене як недосвідченість та наукова незрілість? Чи вони й справді вважали свої праці настільки різними? Складно щось стверджувати щодо перших двох суб'єктивно-психологічних чинників, але останній аргумент не витримує перевірки часом, принаймні, у сучасних історіографічних дослідженнях ревізіонізм таки вирізняють як особливий, відмінний етап в американській радянології.

Відсутність єдиного фронту ревізіоністів, на підтримку якого Ш.Фіцпатрик, можливо, розраховувала, підвищила гостроту і критичний

тон дискусії. Але домінування різко критичних поглядів практично у всіх коментарях спричинило те, що на теоретичному рівні програма, пропонуєна Ш.Фіцпатрик, так і не набула довшереної форми. Окремі її пропозиції у подальшому історики врахували, однак ревізіонізм як рух, на відміну від прихильників концепції тоталітаризму, так і не спромігся витворити єдину, структуровану й аргументовану теорію<sup>23</sup>.

На відміну від молодих істориків, які категорично не хотіли бути членами будь-яких груп, хоч би і ревізіоністських, критики Ш.Фіцпатрик старшого покоління в терміні «ревізіонізм» нічого поганого не вбачали. Ба більше, окремі з них щиро ображались, що відомий радянолог не згадала їхні ревізіоністські заслуги в реформуванні напрямку. Така позиція зрозуміла у випадку С.Коєна чи Р.Такера, адже їх ревізіонізм визнає не лише Ш.Фіцпатрик. Однак інші автори також не відмовляли власним ідеям у новизні та оригінальності у справі підважування окремих положень тоталітаризму – А.Меєр наполягав на першості в означенні ґулаґівських поселенців як окремого найнижчого класу в радянській стратифікаційній сфері<sup>24</sup>; Дж.Гаф, як один із послідовників підходу груп інтересів у 1960–1970-х рр., називає себе і своїх колег справжніми тогочасними соціальними істориками<sup>25</sup>; А.Ноув, як економічний історик, наполягає, що він завжди у своїх працях приділяв увагу не лише політичним, а й соціально-економічним умовам формування та функціонування сталінізму<sup>26</sup> тощо.

Здається, старше покоління не так уже й боялося ревізіонізму чи асоціацій власного імені з ним, адже вважало Ш.Фіцпатрик та виокремлену нею «нову когорту» далеко не першими, хто наважився на критику та трансформацію тоталітарної моделі. Очевидно, тоталітаризм на час дискусії був не таким монолітним напрямом, як це видавалося самій Ш.Фіцпатрик, і належність до нього не так однозначно ґарантувала престиж та символічні дивіденди.

Завершуючи виклад про учасників дискусії 1980-х рр. звернімо увагу на вельми важливу річ – серед опублікованих текстів відчутно бракує реакції самої Ш.Фіцпатрик на висловлену критику. Фактично, вона відповіла на коментарі перших опонентів, відповіді яких було вміщено відразу після її статті. Однак ця її репліка на чотири сторінки була слабкою і далеко не вичерпною, зокрема, вона практично не торкнулася суті своєї програми. Що ж до публікацій 1987 р., то їх Ш.Фіцпатрик узагалі відмовилася коментувати. Відсутність коментарів суттєво понизила продуктивність обговорення – нам невідомо, які зауваження зачинателька дискусії вважала вартими і конструктивними, і як би виглядала її програма після їх урахування.

Дискусія 2000-х рр. була набагато спокійнішою, та й узагалі може бути названа дискусією з певним перебільшенням. Головна причина цього – завершення періоду ревізіоністського перегляду радянологічних студій. Як уже зазначалося вище, у сучасній американській історіографії історії СРСР домінує культурна історія, а ревізіонізм зразка 1980-х рр. сприймається вже «постмортем». В обговоренні 2000-х рр. звертають на себе увагу не так статті Ш.Фіцпатрик (вони, як і праця 1986 р., ґрунтовні та послідовні), а слабкі коментарі до них. Їх усього чотири, але лише останній, написаний єдиним серед коментаторів представником культурних студій сталінізму Йохеном Геллбеком (J.Hellbeck), намагається хоч якось вступити в діалог зі статтею Ш.Фіцпатрик. Для інших – це просто привід зануритися у власні спогади/рефлексії щодо ревізіонізму.

### Програма Шейли Фіцпатрик

У своїй статті 1986 р. «Нові перспективи вивчення сталінізму» Ш.Фіцпатрик виклала власну програму подальшого розвитку радянологічних студій на основі вивчення сталінського періоду. Саме він привертав значну увагу дослідників, адже вважався, як уже зазначалося, центральним, визначальним для утвердження комуністичного державного устрою. Риси соціального порядку та політичного правління, сформовані й усталені під час сталінського правління, бралися за типові для радянського соціуму прихильниками теорії тоталітаризму, і якщо якийсь період історії СРСР був зразковим для втілення типових ознак тоталітарного правління, то ним уже кілька десятиліть поспіль для американських радянологів слугував саме сталінізм. Із боку Ш.Фіцпатрик підважити основні положення тоталітаристів саме щодо сталінського періоду фактично означало поставити під сумнів безпомилковість тоталітарної теорії у цілому та актуалізувати питання методологічної перебудови всієї радянології. Це чудово розуміли її читачі – як прихильники, так і критики.

В основу нового підходу до радянського минулого Ш.Фіцпатрик поклала соціальну історію. Тут, очевидно, слід наголосити, що, на нашу думку, ставлення Ш.Фіцпатрик до соціальної історії було суто прагматичним. Найвищою метою, яку бажала досягти дослідниця, було запровадження будь-яких змін до радянологічних студій, або, іншими словами, розхитування монополії тоталітаристського підходу до репрезентації радянської історії та впровадження принципів незаполітизованого, об'єктивного й плюралістичного дослідження. Соціальна історія як засіб досягнення цієї мети на той час видавалася найбільш придатною та дієвою.

У західній історіографії на кінець 1980-х рр. соціальна історія досягла піку свого розвитку. Це був напрям історичних досліджень, визнаний в академічній спільноті та на рівні широких публічних обговорень, що мав у своєму арсеналі сотні друкованих праць теоретичного характеру та конкретні соціально-історичні розвідки практично з усіх періодів світової історії. На думку Ш.Фіцпатрик, упровадити практику соціальної історії у радянологічні студії означало не просто оновити методологію, відкоригувавши її щодо тодішніх передових розробок, чого радянології, безперечно, бракувало. Поява соціальних істориків-радянологів давала можливість інтегруватися до ширшої спільноти соціальних істориків загалом, що, як уважала Ш.Фіцпатрик, мало б зміцнити професійну ідентичність дослідників Радянського Союзу саме як істориків<sup>27</sup>. В останньому також чітко простежується бажання авторки провести різку межу поміж її програмою та дослідженнями попередників-тоталітаристів, більшість з яких були не істориками, а політологами.

Урешті, свідченням того, що для Ш.Фіцпатрик соціальна історія була найкращим, але далеко не єдиним варіантом запровадження змін, стало те, наскільки легко вона відмовилася від її виключності. Адже одним із головних закидів до статті Ш.Фіцпатрик із боку т.зв. «нової когорти» стало те, що насправді їхні дослідження, які авторка подає як приклад початку реалізації її програми соціально-історичних досліджень, такою ж мірою стосуються і політичної історії<sup>28</sup>. Дослідниця практично без вагань визнала справедливність закидів і в подальшому більш розмито називала такі дослідження як праці з соціальної та політичної історії, із домінуванням першої<sup>29</sup>. Однак, хоча ревізійністський рух представлено працями обох напрямів, переважаючими поступово стали таки соціально-історичні розвідки.

Перед тим, як викласти свої думки щодо майбутніх досліджень, Ш.Фіцпатрик указувала, якою ж була головна помилка в інтерпретації попередніми радянського суспільства, що й перешкоджала розробці тем із соціальної історії. При вивченні сталінізму історики проводили чітку межу між державою та суспільством («начальство» і «народ»), при цьому першій відводилася активна, а другому – пасивна роль. Держава діяла, впливала на суспільство, змінювала його у такий спосіб, щоб воно найкраще виконувало державні цілі. Суспільство могло лише реагувати на тиск з боку держави – або протидіяти, або ухилятися, або скинути ярмо шляхом пасивного опору. Таке уявлення про сталінський соціум склалося у тоталітаристів. В їхній моделі радянська тоталітарна держава, чийм головним агентом є комуністична партія, намагалася трансформувати суспільство відповідно до марксистсько-ленінської ідеології шляхом диктату й терору. Суспільство ж зводилося лише до пасивного, інертного об'єкту маніпуляції. Воно недиференційоване, а якщо окремі дослідники й виокремлювали певні групи, то використовували при цьому терміни та принципи, запозичені з радянської науки («робітники», «селяни», «інтелігенція» тощо)<sup>30</sup>. На думку Ш.Фіцпатрик, домінування серед тоталітаристів такої інтерпретації пояснює, чому їх більше цікавили проблеми партійного та державного устрою, а соціально-історичні теми були маргінальними. Таке розуміння соціальних процесів Ш.Фіцпатрик цілком справедливо вважала занадто примітивним. Натомість авторка запропонувала перелік проблем, які потребують переосмислення та ретельного дослідження, що загалом поєднуються у три великі групи.

*Соціальна структура та соціальна взаємодія.* Однією з найфундаментальніших тем, яку поставила перед дослідниками соціальна історія, стала стратифікація. Будь-яке соціально-історичне дослідження ґрунтується на тезі, що досліджуване суспільство не є однорідним, а поділяється на різні соціальні групи та категорії. Визначити основні параметри поділу, головні соціальні групи – один із ключових принципів соціальної історії. Розуміючи це, Ш.Фіцпатрик проблему стратифікації ставила першим пунктом у своїй програмі. Дослідниця вважала спрощеним як підхід радянських суспільствознавців з їх поділом на робітничий клас, селян та інтелігенцію, так і образ пасивного недиференційованого соціуму, що домінував серед тоталітаристів. І хоча Ш.Фіцпатрик визнавала, що у сталінський час державна партія проводила політику на спрощення соціальної структури (наприклад, зникнення у 1920–1930-х рр. таких груп, як «куркулі», непмани, дрібні приватні торгівці, суттєве зменшення кустарів та сільських ремісників, уніфікація селянства в результаті колективізації тощо), однак наголошувала, що соціум має здатність до відновлення й, цілком можливо, із часом знову стане більш складним організмом<sup>31</sup>.

Критикуючи попередників, Ш.Фіцпатрик, проте, не запропонувала чіткої альтернативної класифікаційної схеми, лише окресливши можливі дослідницькі проблеми: пошук політичної еліти у СРСР та які привілеї вона мала зі свого статусу (бюрократія, номенклатура, професійна і технічна інтелігенція); виділення різних груп серед робітництва (стахановці, некваліфіковані та кваліфіковані робітники, досвідчені та новоприбулі працівники промисловості з села, каторжники, напіввільні й вільні трудівники) та селянства (колгосп як ієрархізована структура); пошук принципів, на яких базувалася соціальна стратифікація; визначення типів відносин, які встановлювалися між різними стратами; означення шляхів підвищення свого соціального та економічного статусу тощо.

Уже з перспективи сьогодення хотілося б звернути увагу на одну з тез Ш.Фіцпатрик щодо можливих принципів соціальної стратифікації. Авторка висловила таку думку: зважаючи на те, що у радянському суспільстві доби сталінізму дефіцит був нормою, ступінь доступу до тих чи інших товарів став головним показником статусних відмінностей між різними групами. Водночас такий принцип вимагав урахування інших факторів – освіта, членство в партії та ін. Наприклад, цікавим для дослідників було б порівняння працівників комерційної та некомерційної сфер. Зайнятість у першій давала вільніший доступ до товарів, однак мала низький ідеологічний престиж<sup>32</sup>. Продовжуючи цю думку Ш.Фіцпатрик, цікаво порівняти, наскільки змінилося у пізніший час (наприклад, брежньовський) ставлення до працівника торгівлі, який уже однозначно асоціювався з «ситим життям» та достатком, мав високий соціальний статус. У подальшому ці ідеї розвиватимуться у працях сучасних дослідників економічних та культурних аспектів історії радянського суспільства (Єлена Осокіна (Е.Осокина), Джулі Гесслер (J.Hessler)).

*Соціальна мобільність* – тема, чи не найбільш близька вподобанням Ш.Фіцпатрик, адже саме цій проблемі була присвячена одна з її перших монографій («Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932», 1979 р.). У цьому пункті вона не просто окреслила напрями досліджень, а запропонувала власний варіант того, чим була соціальна мобільність за часів сталінізму. Більш докладніше дослідниця висловилася з цього приводу у спеціальних публікаціях, у своїй же програмі вона лише тезово повторила основні положення своєї теорії – радянське суспільство сталінського часу не було статичним, для нього була характерна соціальна та географічна мобільність населення, що зумовлювалася різними факторами: вимушені переселення і депортації, зумовлені державною політикою переміщення великих мас людей, а також як побічний наслідок швидкої індустріалізації. Загалом, окрім хіба що застережень критиків щодо доцільності вживання самого терміна «мобільність», який для західних суспільствознавців мав позитивні конотації, твердження Ш.Фіцпатрик важко було заперечити. Але радикальною була думка дослідниці, що переважаючим широкомасштабним напрямом соціальної мобільності у сталінський час була висхідна. Іншими словами, попри всі репресії та чистки, сталінський режим свідомо проводив політику підвищення соціального становища нижчих класів<sup>33</sup>. Високий ступінь соціальної мобільності у соціумі мав кілька наслідків. Передусім через швидкі зміни у соціальному становищі послаблювалися традиційні асоціативні зв'язки та редукувалася класова свідомість і здатність до соціальної організації. Унаслідок цього і нові робітники, що лише вчора залишили село, і нова політична еліта не мали усталених традицій самоорганізації та відчуття корпоративної спільності, чим можна пояснити недорозвиненість у них здатності до активного опору небажаним державним ініціативам.

Ураховуючи концепт «високої соціальної мобільності», Ш.Фіцпатрик закликала переглянути центральну для всієї радянології тему – державного терору. Зокрема, дослідниця намагалася встановити кореляцію між цими двома соціальними процесами. З одного боку, державний терор провокував вимушену соціальну мобільність (депортації «куркулів», експропріація непманів, Великий терор і депортації «класових ворогів»), а, з іншого, спонтанні прояви переміщень населення ускладнювали виконання державою її організаційних та контролюючих функцій, що спонукало до подальших жорстких дій (наприклад, паспортні обмеження для селян, викликані їх неконтрольованим переміщенням до міст). Відповідно до цього Ш.Фіцпатрик пропонувала розглядати державний терор не як ірраціональні заходи, і не

як відповідь держави на активний спротив населення, а як реакцію на суспільні проблеми, у даному разі – високий ступінь мобільності у соціумі, неконтрольовані прояви якої перешкоджали здійсненню соціальної інженерії.

За тією ж схемою авторка переосмислювала іншу широко обговорювану проблему – індоктринацію суспільства, під якою розуміла не лише прищеплення марксистсько-ленінських догматів, а й ширше засвоєння нових соціальних та культурних норм. До традиційного розуміння індоктринації як процесу, цілковито інспірованого та педальованого державою, авторка додала ще один компонент – індоктринація була відповіддю на суспільні вимоги та потреби: усі ті громадяни, які так раптово змінили свій статус шляхом висхідної мобільності, потребували, щоби їм прищепили нові навички та соціальні ролі. Новоприбулі робітники мали засвоїти правила міського та фабричного життя, колгоспники повинні були навчитися поведінці у новому статусі, нова еліта була зобов'язана освоїти технічні та організаторські навички тощо.

Ш.Фіцпатрик пропонувала відмовитися від моделі одностороннього процесу трансляції ідеології від держави до суспільства, замінивши її тристороннім процесом, в рамках якого т.зв. «кар'єристи» (нові робітники, нова еліта) вчилися у своїх попередників (старих працівників, «буржуазної» інтелігенції) під державним наглядом, додаючи власного досвіду до цього культурного міксу. Відповідно й термін «індоктринація» видається Ш.Фіцпатрик занадто похмурим для цього «процесу соціального і політичного виховання»<sup>34</sup>.

*Перспектива «знизу».* Ш.Фіцпатрик для соціальної історії вважає характерним зміну точки відліку дослідження. І справді, класична політична історія найчастіше подає матеріал із перспективи «згори» – описуючи події та факти на рівні уряду, політичної еліти, видатних людей, неординарних особистостей, які змінили хід історії. Одна з характерних рис соціальної, а потім і культурної, історії полягає в радикальній зміні цієї перспективи на рівень звичайної людини, локальних подій, буденного повсякденного життя. Переорієнтація досліджень на перспективу «знизу» – здобуток нового покоління ревізіоністів, як переконувала Ш.Фіцпатрик.

Для дослідниці найбільш очевидне практичне застосування цієї перспективи щодо сталінського періоду полягає у порівнянні, до якої міри і в який спосіб політика, проголошена на вищому урядовому рівні, реалізувалася на місцях. Щодо цього вона пропонувала три погляди, почерпнуті з праць ревізіоністів та у неформальних дискусіях:

1) насправді сталінський режим здійснював менший контроль над суспільством, ніж декларував у своїх заявах; його дії часто були імпровізацією, а не частиною добре продуманого плану; провадження радикальної політики часто варіювало залежно від намірів її творців, а сама політика мала багато незапланованих та непередбачуваних наслідків у суспільстві;

2) політика режиму – це спосіб визначити соціальні групи, відповідальні за пресинг та невдоволення щодо влади, і трансформувати їх шляхом неформальних соціальних переговорів;

3) заходи режиму, проведені у 1930-х рр., стали радше результатом ініціативи «знизу», тобто від суспільства, аніж ініціативою «згори» – від режиму<sup>35</sup>.

Як бачимо, кожне наступне положення радикальніше за попереднє. Перша гіпотеза найбільш поміркована. Як зазначала Ш.Фіцпатрик, навіть окремі тоталітаристи розуміли, що загальний контроль за суспільними процесами неможливий, завжди залишається місце для імпровізацій, випадковостей, неефективності та просто помилок. Однак якщо тоталітаристи вважали такі

випадки винятком, що лише підтверджують правило, ревізіоністи робили наголос на варіативному компоненті державної політики, підводячи випадки імпровізації «знизу» до рангу типових. Наприклад, Ш.Фіцпатрик зробила цікаве припущення, що сталінська «революція згори» не просто допускала, а й потребувала таких посадовців на нижчому рівні, які б реагували на на-полегливі, але нечіткі «сигнали» від влади, імпровізуючи та впроваджуючи від себе якусь ініціативу, щоб у разі невдачі вище керівництво могло зняти з себе відповідальність<sup>36</sup> (оригінальне продовження ідея «неясних сигналів» від вищої влади знайшла у праці Сергія Єкельчика (S.Yekelchuk) щодо українського повоєнного соціуму<sup>37</sup>).

Друге твердження вимагає певного пояснення, тим паче, що воно чи не найбільше постраждало від закидів критиків. Для попередників основою сталінської політики 1930-х рр. був терор і репресії. Ревізіоністи, не заперечуючи факту терору, не редукують однак усю політику лише до репресій, закликаючи брати до уваги й інші складові, зокрема соціальний контекст – невдоволення, тиск, джерела підтримки, реакція населення, що теж мали до певної міри впливати на дії режиму. Наприклад, завдяки освітній політиці та підтримці з боку влади формувалася нова робітнича та політична еліта, яка у майбутньому стала б джерелом соціальної підтримки існуючого ладу.

Третє, найбільш радикальне твердження, щодо заміщення ініціативи «згори» ініціативою «знизу», іншими словами, що поштовхом до політики 1930-х рр. став не режим, а певні процеси чи групи у соціумі, виглядає у програмі Ш.Фіцпатрик найслабшим і найменш аргументованим. Здається, вона й сама в нього не надто вірить, не знайшовши жодного прикладу на підтвердження. Це радше данина загальному радикалізму статті, чи один із тих елементів, що покликані збурити та спровокувати читача на емоційну реакцію, а не слугувати вказівкою до вивіреного наукового дослідження. Духом радикалізму просякнута вся стаття, і зважаючи на велику кількість критичних закидів, які можна було передбачити, залишається лише дивуватися сміливості Ш.Фіцпатрик, яка таки наважилася її опублікувати.

Завершуючи огляд основних положень програми Ш.Фіцпатрик, слід відзначити, що перелік проблем, які належать до царини соціальної історії, у дослідниці виявився далеко не повним. Вона практично ніяк не згадала про такі основоположні напрями соціальної історії, як історія сім'ї, демографічні студії, гендерна історія, проблеми соціальної комунікації, секуляризації, урбанізації та міської інфраструктури, повсякденного життя тощо. Очевидно, причиною такої тематичної селекції стали зовнішні фактори, як, наприклад, доступ до відповідних джерел, передусім до радянських архівів. У кожному разі сама Ш.Фіцпатрик таку свою вибірковість нічим не пояснила.

### Критика

Як уже зазначалося, стаття Ш.Фіцпатрик знайшла широкий відгук серед професійної аудиторії. Більшість тих, хто писав відгуки, загалом не заперечували проти доцільності соціально-історичних досліджень, чи соціального контексту сталінізму для американської радянології. Більше того, частина навіть почала шукати приклади такого новаторства у своїх власних працях. Зокрема, С.Кoen, один із ревізіоністів старшого покоління, визнаючи правоту Ш.Фіцпатрик щодо напрямку подальших студіювань, писав, що «радянологія конче потребує соціальної історії»<sup>38</sup>. Однак конкретні пропози-

ції та гіпотези, висловлені Ш.Фіцпатрик, було сприйнято не так однозначно прихильно.

Загалом, у статті американської дослідниці можемо виділити кілька проблемних моментів, які викликали найгостріші дискусії. Критичні зауваження умовно можна поділити на дві групи. Перша – щодо її програми та перспектив соціальної історії в радянології. Власне на них і зосередимо свою увагу. Однак лунало також досить критики з приводу того, яким чином Ш.Фіцпатрик подала свою програму, іншими словами – форма презентації. В її статті багато місця відведено послідовному викладу власних пропозицій, але більшості не сподобалося, що автор майже не згадала своїх попередників, дехто хотів більше прочитати про хибі тоталітарної теорії, комусь вдалося слабким обґрунтування існування «нової когорти» тощо.

Одним із важливих нововведень Ш.Фіцпатрик було використання нею оновленого термінологічного словника, який би більше відповідав соціально-історичним дослідженням. На жаль, на аналіз цієї важливої проблеми дослідники майже не звернули уваги. Лише двоє засумнівалися (і цілком справедливо) щодо доцільності застосовування до реалій колективізації концепту «неформальні соціальні переговори», наголошуючи на безправній позиції селян, яка у принципі унеможливорює адекватне використання терміна «переговори» (відверто підняв авторку на глум А.Ноув, більш спокійно відгукнувся Дж.Ілі<sup>39</sup>). Але окрім цього Ш.Фіцпатрик ужила у статті з десяток нових понять («соціальний статус», «соціальний стратум», «соціальна мобільність», «привілейований доступ», «соціальна підтримка», «ініціатива знизу» та ін.), на новаторство, доцільність чи правомірність використання яких у тому чи іншому історичному контексті так ніхто й не звернув уваги.

Загалом, характерною рисою цієї критики, попри її високий ступінь, було те, що жоден дослідник не спромігся (та й навіть не намагався) запропонувати власну стратегію оновлення дисципліни! Тож якою б жорсткою не була критика, соціальна історія за відсутності добре обґрунтованої альтернативи таки утвердилася як домінуючий напрям історичних студій.

*Терор та репресії.* Використання репресивних засобів і розгортання масового терору вважалося однією з ключових ознак сталінізму та, ширше, тоталітаризму у цілому, а проблема кількості жертв, причин і механізмів тероризування населення була однією з найгостріших в американській радянології. Нападки на ревізіоністів за те, що вони у своїх працях применшують кількість постраждалих, знімають відповідальність за терор зі сталінського керівництва і намагаються обілити режим, лунали від диспутантів і до опублікування статті Ш.Фіцпатрик, про що згадує вона сама\*. Центальною стала проблема репресій і у цьому обговоренні.

Найбільш гостро із запереченням щодо потрактувань ревізіоністами політики сталінського режиму виступили П.Кенез та Р.Конквест<sup>40</sup>. Перший обурювався: послідовники Ш.Фіцпатрик свідомо чи несвідомо де-демонізують Сталіна та політбюро, перетворюючи політику 1930-х рр. на таку собі «буденну», у результаті чого зникає розуміння сталінізму як особливого феномена. П.Кенез виокремлював аргументи ревізіоністів, які його найменш переконували, і з якими він не погоджувався, – представники влади, особливо на селі, були слабкими і неорганізованими; усередині влади існувала

\* Наскільки жорсткою була критика ревізіоністів у питаннях терору, можна зрозуміти хоча б із того, що їх позицію деякі тоталітаристи порівнювали із запереченням голокосту – звинувачення, що у західній цивілізації вважається чи не найганебнішим (див.: *Fitzpatrick Sh. Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.693*).

фракційна боротьба; у ключових рішеннях уряд користувався соціальною підтримкою тощо<sup>41</sup>. Р.Конквест, який уважав питання кількості жертв терору ключовим для вивчення сталінізму, дорікав ревізіоністам, що вони сповідують підхід «найменших втрат»<sup>42</sup>.

Критика П.Кенеза найбільш типова для свого часу і містить всі головні положення тоталітаристів щодо проблеми терору. Отже, він закидав ревізіоністам суб'єктивний добір матеріалу, спроби зняти із радянського керівництва відповідальність за масові вбивства, нехтування моральними аспектами тощо<sup>43</sup>. Подібні думки висловив і А.Меєр: твердження ревізіоністів, що Сталін значно менше контролював увесь соціальний процес, до певної міри знімають з нього провини за найжорстокіші епізоди сталінського правління<sup>44</sup>.

Із більш поміркованою критикою виступив С.Коен. Хоча він погоджувався з П.Кенезом щодо значимості та всеохопності терору для 1930-х рр., свої аргументи викладав у категоріях соціальної історії. На його думку, довготривалий масовий терор сталінських часів був головним соціальним явищем, і помилка Ш.Фіцпатрик у тому, що вона не надала йому такої ваги, на яку воно заслуговує. Якщо попередники вивчали лише терор, не беручи до уваги інші соціальні процеси, то це не вихід – чинити навпаки і виключати тепер терор із соціального контексту, попереджав С.Коен<sup>45</sup>. Дослідник у своїй критиці більш близький до істини: Ш.Фіцпатрик не заперечувала терор та існування репресивних заходів, і С.Коен це визнавав, він лише дискутував щодо рівня присутності теми терору у дослідженнях, стверджуючи, що від його вивчення відмовлятися ще не час.

На підтвердження своєї думки С.Коен, доповнюючи програму Ш.Фіцпатрик, пропонував кілька можливих дослідницьких тем щодо терору як соціального феномена. Передусім терор мав величезний демографічний розмах – загибель мільйонів людей, зникнення цілих соціальних груп чи національностей змінило соціальну структуру СРСР, але, окрім того, терор породив свою систему соціальної стратифікації – мучителі та жертви з різними додатковими групами типу родичів обвинувачених чи донощиків. Без урахування фактора терору неможливо зрозуміти такі соціальні процеси, як колективізація, індустріалізація, урбанізація чи соціальна мобільність. Якщо Ш.Фіцпатрик писала про висхідну соціальну мобільність за підтримки режиму, С.Коен закликав не забувати, що той же режим через терор спровокував масову низхідну мобільність, коли статус декількох соціальних груп радикально понизився.

С.Коен відстоював думку, що внаслідок терору і низхідної соціальної мобільності утворилася нова велика група соціуму – гулагівські в'язні (зеки), яка за всіма показниками займала найнижчу соціальну позицію у СРСР. Історик вважав вартою студіювання темою не лише її формування, а й ставлення до неї інших соціальних категорій.

Урешті тим, хто цікавиться дослідженнями у сфері масових вірувань та соціальної психології (тут С.Коен, як і Ш.Фіцпатрик, волів не вживати термін «індоктринація»), не обійтися без осмислення соціально-психологічних наслідків терору – широкомасштабних фобій перед «ворогами народу», культу Сталіна чи масового страху майбутнього терору<sup>46</sup>.

Справедливість твердження С.Коєна щодо значимості терору як соціального явища підтвердила Ш.Фіцпатрик (та й деякі інші ревізіоністи<sup>47</sup>) у своїй відповіді на перші чотири коментарі. Підтримуючи заклик до вивчення терору, вона, проте, застерігала щодо некритичного використання неперевіреної інформації про кількість жертв, просила утриматися як від моралізаторства, так і від виправдання режиму<sup>48</sup>.

*Перспектива «знизу».* Критики з тоталітаристського табору, наприклад, Р.Конквест, підхід «знизу» загалом оцінили не надто високо. Особливо думку Ш.Фіцпатрик щодо масової підтримки режиму в 1930-х рр. Твердження й справді дещо контroversiйне, хоча, як перспектива для дослідження, вельми цікаве. Очевидно, воно потребує широкої доказової бази та обґрунтування, чого Ш.Фіцпатрик загалом зробити не вдалося. Р.Конквест відверто кепкує з того, що «ініціативи знизу» у сталінський час можна визначати як «демократичні» (тут він перебільшує, адже Ш.Фіцпатрик ніколи їх так і не називала), а твердження про масову підтримку вважав «найбільш дивним припущенням»<sup>49</sup>.

Інші дослідники спробували виступити у спокійнішій тональності. Суттєве доповнення до пропонованого Ш.Фіцпатрик підходу «знизу» зробив Д.Бровер<sup>50</sup>. Хоча він і критикував її за структуралістський підхід до соціальної історії і використання концепту «середньостатистичної людини» як ідеалізованої моделі, що не корелювало з реальністю, але ця його критика, як на наш погляд, дещо перебільшена – навряд чи заклик Ш.Фіцпатрик зосередитися на соціальних процесах слід сприймати як уведення в обіг «середньостатистичної людини». Але Д.Бровер цілком слушно вказував на інші аспекти історичного дослідження, що відповідають перспективі «знизу». Найочевидніший із них – це метод локальної історії.

На кінець 1980-х рр., коли більшість радянських архівів (як центральних, так і місцевих) залишалися недоступними для зарубіжних істориків, чи не єдиним джерелом про події на місцевому рівні (принаймні, для американських дослідників), що його матеріали можна було вільно використовувати, був т.зв. «Смоленський архів». На його даних написано чимало праць, у тому числі й представників молодого покоління ревізіоністів – А.Гетті та Р.Меннінг. Д.Бровер, загалом підтримуючи методіку локальної історії, застерігав від її пасток, маючи на увазі передусім хиби «Смоленського архіву» як джерела. У локально-історичних дослідженнях особливу увагу слід звертати на параметри предмету вивчення, які роблять його або типовим, або виключним, порівняно із загальним політичним і соціальним контекстом. Неправильна оцінка цих параметрів може призвести до помилкової типізації ситуації, що в реальності була аномальною та одиничною.

Інше слушне зауваження Д.Бровер зробив щодо методик вивчення соціуму та соціальних процесів. Як уже згадувалося, він не погоджувався з Ш.Фіцпатрик щодо її начебто прихильності до структуралістського аналізу та квантитативних методик. Більша користь від них у періоди стабільності, але не за сталінізму, коли все змінювалося швидко і кардинально – «значення, яке індивідууми надавали владним зв'язкам, визначення правди і добра, власна ідентичність» тощо<sup>51</sup>. У таких умовах вагомішу інформацію можна отримати від спогадів та романів, листів і звернень (т.зв. єґодокументів), тобто, від тих джерел, які, на думку Д.Бровера, свідчать не про структури та стратифікацію, а про сприйняття й уявлення, нестабільність і безлад<sup>52</sup>.

До цього хочеться додати, що настанови Д.Бровера не слід сприймати з категоричністю – очевидно, щодо сталінського періоду має право на існування як структуралістський аналіз, так і історія уявлень. Певним чином, Д.Бровер трохи випередив свій час. Логіка розвитку радянології, як і історіографічної думки у цілому, передбачає спочатку вивчення соціальних структур (соціальна історія), а потім наповнення їх індивідуалізуючим досвідом (культурна історія, історія повсякдення, історія уявлень). Рекомендації Д.Бровера щодо домінування єґодокументів стануть актуальними вже для наступного покоління радянологів, які нині практикують культурні студії сталінізму<sup>53</sup>.

*Проблема взаємозв'язку «держава/суспільство».* Для Ш.Фіцпатрик дихотомія між державою та соціумом є ключовою в її розумінні соціальної історії. Логіка тут проста: попередники-тоталітаристи вивчали здебільшого державу, тож молодому поколінню слід переключитися на соціум, із чого випливає необхідність застосування методів соціальної історії. І хоча Ш.Фіцпатрик робить наголос на новизні пропонованих тем і методологій, концептів та термінів, саме фундаментальне субстанційне розділення держави та соціуму залишилося неподоланим.

Хоча критики й звернули менше уваги на цю проблему, ніж вона того заслуговує, однак певні думки таки висловили. Їх можна поділити на кілька груп. Сама Ш.Фіцпатрик (та, наприклад, В.Чейз) наполягала на тому, що вивчати слід суспільство, «виносячи за дужки» державу. Вона уточнювала, що хоча такий підхід є лише короткотерміновою дослідницькою тактикою, але на даний момент він найбільш корисний для соціальних істориків СРСР<sup>54</sup>. В.Чейз не менш оптимістично писав, що попри присвяченість теперішніх праць ревізіоністів переважно взаємовідносинам між державою та суспільством, усі спроби приділити більше уваги соціуму слід лише вітати<sup>55</sup>.

Більшість учасників дискусії стверджувала, що при дослідженні саме сталінізму відмовитися від держави неможливо, адже її вплив був визначальним, а рівень втручання у соціальні процеси та повсякденне життя непорівнянний із ліберально-демократичними режимами. Наприклад, той факт, що у своїй програмі Ш.Фіцпатрик по суті так і не усунула традиційного протиставлення між державою та суспільством помітив і А.Гетті, і Р.Меннінг, і Л.Віола<sup>56</sup>. Зокрема, перший наголошував, що протягом періодів швидких соціальних та політичних змін, до яких, безперечно, належав і сталінізм, різниця між офіційним та неофіційним, публічним і приватним стає розмитою. «Якщо політика означає вплив на державні заходи, захист інтересів або використання влади, то політика практикувалася всюди і на всіх рівнях радянського суспільства сталінського періоду», – писав А.Гетті<sup>57</sup>. Історик відкрито декларував, що єдиною можливою перспективою є вивчення саме взаємозв'язків між державою та суспільством.

Р.Меннінг на захист своєї позиції наводила факт існування в радянському суспільстві середніх (або перехідних) соціальних груп, які складно однозначно віднести до «держави» чи «суспільства», – комсомольці, т.зв. «актив», політичні добровольці (наприклад, двадцятип'ятитисячники), самопризначені «робкори» та «сількори», демобілізовані, стахановці тощо<sup>58</sup>.

Дж.Ілі у своїх роздумах зайшов найдалі, презентувавши новаторську як на той час думку, що поступово почала утверджуватися серед соціальних істориків, – будь-яку державу (авторитарну чи демократичну) не можна усунути з дослідження лише за бажанням історика. Соціальна історія повинна забезпечити ширший експліцитний аналіз усіх суспільних зв'язків у всіх можливих вимірах – ідеологічному, політичному, соціально-економічному тощо. Одним із засобів досягнення цього стало розширене трактування поняття «політичного» у соціальному житті – радикально деінституціалізоване розуміння політики, коли проблеми покірності чи опозиційності, потенціалу згуртованості та стабільності соціального порядку, сили або слабкості домінуючої системи цінностей почали вивчатися не крізь призму діяльності держави та громадських організацій у вузькому значенні слова, а в контексті структур, що раніше вважалися «неполітичними», як місце роботи, вулиця, кримінальна і девіантна субкультури, сфера відпочинку, сім'я і дім. Відтак змінилося розуміння участі держави у соціумі, вплив якої охопив сфери соціального управління, охорони здоров'я, законодавства, шкільної освіти, ре-

лігійних вірувань і практик, організацію приватного життя, сексуальність, гендерний поділ і взагалі межу між приватним і публічним. У середовищі західних соціальних істориків наприкінці 1980-х рр. уже було визнано, що держава виконує не лише функції управління, а й бере участь у ширших процесах соціального відтворення, конструюванні та реконструюванні соціальних зв'язків<sup>59</sup>.

На жаль, це суттєве та принципове зауваження Дж.Ілі не знайшло належного відгуку серед учасників дискусії. Ш.Фіцпатрик у своєму коментарі, хоча й відзначила його думку, однак залишилася на власних позиціях. Це й зрозуміло. Формулюючи нову програму, яка б мала радикально змінити радянологію, вона побоювалася свідомого чи несвідомого повернення до старих тем і методологій, що зосереджувалися на вивченні державних структур, і теоретичне обґрунтування необхідності «винести за дужки» державу мало стати запобіжником проти цього повернення. Однак, на нашу думку, позиція Дж.Ілі презентує таки найрозсудливіший підхід до дихотомії «держава/суспільство».

### Дискусія 2000-х рр.

У 2007 р., коли Ш.Фіцпатрик писала першу з двох підсумкових статей («Ревізіонізм у радянській історії»), ревізіонізм в американській радянології, як явище, уже став надбанням минулого. І хоча соціальна історія СРСР практикується в історіографії цієї країни й надалі, однак відбувається все це у геть іншому контексті, та ще й із суттєвими домішками культурної історії. Для нас у статтях Ш.Фіцпатрик 2000-х рр. цінним видається кілька питань: як авторка оцінює виконання у наступні роки тієї програми, яку вона накреслила у 1986 р., і які перспективи соціальної історії, попри завершення періоду ревізіонізму, вона бачить у майбутньому?

Хоча до складу ревізіоністів Ш.Фіцпатрик включала і політичних істориків, домінуюче місце займають усе-таки історики соціальні. Описуючи ревізіонізм як парадигмальну (за Т.Куном) зміну в радянології, Ш.Фіцпатрик здійснює аналіз усіх аспектів цього явища – як тоталітарного підходу, суспільно-політичного контексту «холодної війни», так і еволюцію ревізіоністичної думки.

Що ж до соціально-історичних тем, то найперша різниця, яка впадає у вічі, це проблематика соціальної підтримки. У статті 1986 р. тема соціальної підтримки сталінізму була представлена фрагментарно і дотично. Ш.Фіцпатрик жодного разу чітко не виокремила її з-посеред інших проблем, лише кілька разів згадала у контексті висхідної соціальної мобільності, сприяючи якій режим, натовість, розраховував на соціальну підтримку з боку цих груп. Сюди можна було б допасувати концепт «ініціативи знизу», який, логічно розвинувши думку Ш.Фіцпатрик, можна трактувати як зумовлений почуттям прихильності до режиму. Загалом соціальна підтримка була однією з найменш виразних і концептуалізованих тем.

Практично жоден із критиків серйозно не зреагував на цю проблематику, а дехто просто відкинув саму можливість постановки питання. Лише Дж.Гаф висловився з цього приводу, але складається враження, що його на цей сюжет наштотхнула не стаття Ш.Фіцпатрик, а її раніше опублікована монографія про соціальну мобільність. Зокрема, Дж.Гаф відзначав, що 1929 р. був «революцією згори» для села, але в містах і в партії Сталін мав багатьох одностайців та ентузіастів. Прихильників вождя у місті Дж.Гаф знаходив серед пролетаріату – тих робітників, яких він називав «темними».

«Темний люд» міста дослідник характеризував як неосвічений, заляканий, ксенофобно налаштований щодо всього західного, котрий як група сформувався у період падіння попереднього режиму<sup>60</sup>. Але бачення Дж.Гафа не є вичерпним, та й сам він як політолог навряд чи професійно цим займався.

У статтях Ш.Фіцпатрик 2000-х рр. проблема соціальної підтримки виходить на перший план, і це основна відмінність, порівняно з 1986 р. Перелічуючи заслуги ревізіоністів, Ш.Фіцпатрик постійно підкреслює розробку ними проблем соціальної підтримки режиму, що, на її думку, було однією з новаторських ідей<sup>61</sup>. З іншого боку, в її тексті щодо цієї проблеми зустрічаємо чимало суперечностей. Питання соціальної підтримки автор визнає одним із головних здобутків ревізіоністів, і, як приклад, згадує праці Л.Віоли, Г.Куромії, В.Чейза і Льюїса Сігельбаума (L.Siegelbaum), але жодна з них не була написана пізніше 1988 р.<sup>62</sup> В іншому місці дослідниця висловлюється ще відвертіше. Наприкінці 1980-х рр. із відкриттям архівів у СРСР стали доступними сотні фактів антиурядової діяльності в радянському суспільстві, і історики-радянологи від соціальної підтримки перекинулися на іншу тему – суспільний опір та опозиція<sup>63</sup>. Судячи з кількості та хронології виходу праць саме ця тема залишається центральною для соціальних істориків.

Здається, із проблематикою соціальної підтримки Ш.Фіцпатрик видала бажане за дійсне. Передусім тому, що ця тема близька їй як дослідниці. А, можливо, тут відіграв свою роль психологічний фактор. Адже популярність теми опору вона пояснює нібито прагненням ревізіоністів, утомлених закидами у прорадянськості, знайти, нарешті, тему, яка б остаточно унеможливила такі звинувачення. Повернення до проблем соціальної підтримки знаменувало б психологічне звільнення від атмосфери «холодної війни».

В одному місці Ш.Фіцпатрик найбільш реалістичніше підходить до оцінки внеску ревізіоністів у розробку цієї теми: «Одне з перших досягнень постревізіоністів (культурних істориків – *Н.Л.*) полягало в тому, що вони озвучили думку, яку ревізіоністи практично безуспішно намагались артикулювати двадцять років тому. Не використовуючи термінологію соціальної підтримки, Коткін (Стівен Коткін (S.Kotkin) – історик із Принстонського університету – *Н.Л.*) та його послідовники розуміли сталінську ідеологію та цінності («сталінську цивілізацію») як колективну соціальну конструкцію, а не як щось насажене режимом»<sup>64</sup>.

Як би там не було, але соціальна підтримка сталінського режиму (більшої чи меншої інтенсивності, серед різних соціальних груп) як предмет наукового вивчення ще чекає на своїх дослідників. Ревізіоністи, фактично, лише окреслили можливі напрями студіювань, такі, як підтримка комуністичної влади внаслідок висхідної соціальної мобільності, її особливості у середовищах робітників, інтелігенції, молоді, селян, різних національних груп тощо. При розгляді діалектики проблем соціальної підтримки/соціального опору в американській радянології, упадають у вічі паралелі з українською історіографією. Для вітчизняних істориків, що вибудовують національний наратив на віктимізації України головно від сталінської влади, проблема соціальної опозиції також стала центральною темою досліджень, причому активний чи пасивний опір проти заходів режиму часто асоціюється з позитивними характеристиками соціальної підтримки українського національного проекту. Відтак формується взаємовиключна опозиція між «радянським» та «українським», а опір одному означає схвалення іншого. Вивчення ж проблеми соціальної підтримки радянського режиму українським населенням, або проміжних випадків, коли поєднувалися позитивна ідентифікація з «українським» та «радянським», для наших істориків залишається незручною темою.

Інші заслуги соціальних істориків, на які вказує Ш.Фіцпатрик, загалом відповідають її ідеям, висловленим у 1986 р., – проблеми висхідної соціальної мобільності, безлад та недоукомплектування місцевої адміністрації, незаплановані наслідки політики сталінського режиму, відсутність монолітності в партії та уряді, «ініціатива знизу» тощо<sup>65</sup>. Загалом, авторка не заглиблюється в розгляд кожної з цих тез, уважаючи їх цілком, або майже цілком, відповідними програмі, що її вона запропонувала раніше.

Правду кажучи, не надто занурювалися у соціально-історичну проблематику й коментатори Ш.Фіцпатрик – Роберт Деніелс (R.Daniels), А.Гетті та Є.Осокіна<sup>66</sup>, більше уваги присвятивши власним рефлексіям, суспільно-політичному контексту ревізйонізму, чи то обмірковуванню еволюції радянології (тоталітаристи, ревізйоністи, культурні історики) тощо. Лише Й.Геллбек спробував зав'язати дискусію щодо окремих гіпотез Ш.Фіцпатрик. Оскільки він єдиний із коментаторів беззаперечно належить до нового покоління культурних істориків та активно розвиває цей напрям досліджень, не дивно, що його критика стосувалася проблеми суб'єктивності (особистості у сталінському суспільстві) – центральної для культурно-історичних студій і однієї з найновіших методологічних розробок американської радянології.

Фактично, критикуючи Ш.Фіцпатрик, Й.Геллбек на її ж прикладі показує різницю у підходах до радянського соціуму між соціальними та культурними істориками. За твердженням Й.Геллбека, у працях Ш.Фіцпатрик створюється образ індивідів, над якими держава має обмежений контроль, відтак радянські громадяни виступають високоактивними, незалежними соціальними акторами, позбавленими ідеологічної заангажованості. Окрім груп «переконаних віруючих» (фанатичні комсомольці, партійці зі стажем), на більшість членів суспільства революційні ідеї та цінності мають незначний вплив. Суспільство, в уявленні Ш.Фіцпатрик, сповнене корисливими та хитрими людьми, що володіють здатністю «вислизати» з-під впливу держави<sup>67</sup>.

Й.Геллбек декларує відмінний погляд на сталінське суспільство, адже у його розумінні індивіди були занурені в мову комуністичного класового аналізу, у виголошуванні надії, ідеали, тривоги, в атмосферу тогочасних норм, знань та цінностей, і головною навичкою, якій їх навчав сталінський режим, було перебудовувати, перелаштовувати свою свідомість та переконання відповідно до пануючого дискурсу<sup>68</sup>. Звичайно, у цьому питанні не слід упадати у крайнощі. Очевидно, що в радянському соціумі був присутній як один, так і інший тип особистості, а також ще багато перехідних та мішаних типів, що теж становить цікаву тему для подальших досліджень.

Складний та суперечливий період ревізйонізму в американській радянології тривав з 1970-х до початку 1990-х рр. Для боротьби з попередниками-тоталітаристами було залучено передові методологічні розробки, серед яких центральне місце зайняла соціальна історія, найцікавіший та найбільш обговорюваний проект упровадження якої підготувала відома ревізйоністка Ш.Фіцпатрик. Покликана реформувати наукову дисципліну, її програма включала широкий перелік соціально-історичних тем, якими соціальні історики займалися протягом наступних десяти років. Попри неоднозначне сприйняття та нездатність витворити єдину теорію радянського суспільства, попри те, що соціальна історія, як дослідницька програма в радянології, виявилася найменш реалізованою, ревізйонізм таки виконав свою місію і змінив уявлення про історію періоду СРСР.

Радянський соціум постав як самостійний об'єкт досліджень, не обов'язково прив'язаний, але пов'язаний із державою. Він був цілком ди-

ференційованим явищем, поділеним на соціальні групи, класи (страти), що виокремлювалися за віком, статтю, національністю тощо. Пересічні громадяни перестали сприйматися як пасивний об'єкт індоктринації й отримали право на власну ініціативу, що могла виражатися як у соціальній підтримці режиму, так і у пристосуванні та кар'єризмі, утилітарному ставленні до радянських цінностей, а також у відкритому протистоянні заходам влади. Суспільство сталінського періоду було надзвичайно рухливим і динамічним, вертикальна та горизонтальна мобільність призводила до кардинальних соціальних змін, коли формувалася нова еліта, тисячі людей змінювали класову належність і групову ідентичність, десятки соціальних груп зникли або були знищені.

Такою ж диференційованою уявлялася і радянська влада, що не була тотальною у своїх владних та контролюючих функціях – її часто роздирали суперечки між різними професійними та бюрократичними групами, що боролися за власні інтереси, а розбіжності намірів та їх реалізації часто призводили до непередбачуваних і незапланованих наслідків. Середня та нижня адміністративна ланки нерідко були слабо організованими, невишколеними та нездатними ефективно виконувати управлінські функції.

Було змінене розуміння ідеології, яка досі означалася як кодифікована доктрина, виведена з канонічних текстів та нав'язана режимом пасивному населенню. Більше того, під сумнів потрапила вирішальна роль ідеології при ухваленні певних рішень та визначенні стратегії радянського соціуму, а детермінанти поведінки індивідів почали шукати у різних випадковостях, зокрема й у переслідуванні групових чи індивідуальних інтересів (одержати доступ до матеріальних цінностей, уникнути неприємностей, зрештою, залишитися живим).

Звичайно, не всі положення ревізіоністів на сьогодні актуальні, деякі з них суттєво підважило наступне покоління культурних істориків, але перш, ніж ставити під сумнів, ці постулати спочатку треба було проголосити та утвердити, і заслуга у цьому Шейли Фіцпатрик, як і її програми, безсумнівна.

<sup>1</sup> Fitzpatrick Sh. New perspectives on Stalinism // The Russian Review. – 1986. – Vol.45. – №4.

<sup>2</sup> Fitzpatrick Sh. Revisionism in Soviet history // History and Theory. – 2007. – Vol.46. – №4.

<sup>3</sup> Fitzpatrick Sh. Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. – 2008. – Vol.67. – №3.

<sup>4</sup> Fitzpatrick Sh. Afterword: Revisionism revisited // The Russian Review. – 1986. – Vol.45. – №4.

<sup>5</sup> Див.: Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз 1930-х годов в трудах англо-американских историков и политологов. – Минск, 2007. – С.33–48.

<sup>6</sup> Про виникнення терміна «радянологія», його хронологічне, географічне та предметне наповнення див.: Меньковский В.И. История и историография... – С.11–21.

<sup>7</sup> Американские советологи: Справочник / Сост. Я.А.Блинкин. – Москва, 1990.

<sup>8</sup> Про психологічні концепти і стереотипи сприйняття Росії та СРСР пересічним американським дослідником див.: Лантева Е. Американское русскоеведение 1970–2000 гг.: Характерные черты социокультурных исследований: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – Тюмень, 2005. – С.35.

<sup>9</sup> Архів Троцького – це більша частина особистих паперів і матеріалів Л.Троцького, створених головним чином в еміграції; зберігається в бібліотеці Гарвардського університету (США). «Смоленський архів» – документи Смоленського обкому ВКП(б), захоплені під час війни німцями, згодом потрапили до Національного архіву США, а 2002 р. були повернуті в Росію і зараз зберігаються у Смоленському державному архіві (див.: Гримстед П.К. Зарубежная архивная Россия и советика. Происхождение документов или их отношение к истории России (СССР), потребность в описании и библиографии // Отечественные архивы. – 1993. – №1. – С.20–53).

<sup>10</sup> Меньковский В.И. История и историография... – С.119.

<sup>11</sup> *Schapiro L.* The concept of totalitarianism // Survey. – 1969. – №73. – P.93–115; *Игрицкий Ю.И.* Концепция тоталитаризма: уроки многочисленных дискуссий на Западе // История СССР. – 1990. – №6. – С.172–190; *Граціози А.* Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Пер. з іт. М.Прокопович. – К., 2005. – С.71–97; *Меньковский В.И.* История и историография... – С.48–77.

<sup>12</sup> *Fukuyama F.* The modernizing imperative: The USSR as an ordinary country // The National Interest. – 1993. – Vol.31, spring. – P.10–18.

<sup>13</sup> *Fitzpatrick Sh.* Introduction // Stalinism: New directions / Ed. by Sh.Fitzpatrick. – New York; London, 2000. – P.1–14; *Keep J.* Old controversies, new approaches // *Litvin A., Keep J.* Stalinism: Russian and Western views at the turn of the millennium. – Londres; New York, 2005. – P.89–100; *Suny R.G.* Reading Russia and the Soviet Union in the twenties century: How the «West» wrote its history of the USSR // The Cambridge history of Russia. – Vol.III: The twenties century / Ed. by R.G.Suny. – Cambridge, 2006. – P.57–64.

<sup>14</sup> Значення т.зв. «архівної революції» для розвитку англomовної історіографії вже проаналізоване у кількох дослідженнях. Див., наприклад, спеціальний випуск журналу «Cahier du monde russe» (1999, an.40, №1/2), особливо теоретичну статтю *А.Граціози: Graziosi A.* The new Soviet archival sources. Hypotheses for a critical assessment // Cahier du monde russe. – 1999. – An.40. – №1/2. – P.13–63, а також: *Naimark N.* Cold war studies and new archival materials on Stalin // The Russian Review. – 2002. – Vol.61. – №1. – P.1–15; *Raleigh D.* Doing Soviet history: The impact of the archival revolution // Ibid. – P.16–24.

<sup>15</sup> *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.694.

<sup>16</sup> *Suny R.G.* Toward a social history of the October revolution // American Historical Review. – 1983. – Vol.88. – №1. – P.31–52.

<sup>17</sup> Про це зі здивуванням та іронією зазначав редактор «The Russian Review» у своїй передмові до критичних відгуків. Див.: Editorial. More controversy // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.375.

<sup>18</sup> *Fitzpatrick Sh.* New perspectives on Stalinism // The Russian Review. – 1986. – Vol.45. – №4. – P.358.

<sup>19</sup> *Viola L.* In search of young revisionists // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.428.

<sup>20</sup> *Rittersporn G.T.* History, commemoration and hectoring rhetoric // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.418.

<sup>21</sup> *Chase W.* Social history and revisionism of the Stalinist era // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.382.

<sup>22</sup> *Manning R.* State and society in Stalinist Russia // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.407–408.

<sup>23</sup> Це визнає і сама Ш.Фіцпатрик. Див., наприклад: *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.703–704.

<sup>24</sup> *Meyer A.* Coming to terms with the past ... and with one's older colleagues // The Russian Review. – 1986. – Vol.45. – №4. – P.407.

<sup>25</sup> *Hough J.* The «dark forces», the totalitarian model and Soviet history // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.399.

<sup>26</sup> *Nove A.* Stalinism: Revisionism reconsidered // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.412.

<sup>27</sup> *Fitzpatrick Sh.* New perspectives on Stalinism. – P.358.

<sup>28</sup> *Chase W.* Social history and revisionism of the Stalinist era. – P.383; *Getty A.* State, society and superstition // Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.393; *Kuromiya H.* Stalinism and historical research // Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №4. – P.404.

<sup>29</sup> *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in retrospect: A personal view // Slavic Review. – 2008. – Vol.67. – №3. – P.689.

<sup>30</sup> *Fitzpatrick Sh.* New perspectives on Stalinism. – P.358–360.

<sup>31</sup> Ibid. – P.361.

<sup>32</sup> Ibid. – P.363.

<sup>33</sup> Ibid. – P.365.

<sup>34</sup> Ibid. – P.366–367.

- <sup>35</sup> Ibid. – P.368.
- <sup>36</sup> Ibid. – P.369.
- <sup>37</sup> *Yekelchuk S.* Stalin's empire of memory: Russian-Ukrainian relations in the Soviet historical imagination. – Toronto; Buffalo; London, 2004 (укр. пер.: *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008).
- <sup>38</sup> *Cohen S.* Stalin's terror as social history // *The Russian Review.* – 1986. – Vol.45. – №4. – P.375.
- <sup>39</sup> *Nove A.* Stalinism: Revisionism reconsidered. – P.414; *Eley G.* History with the politics left out – again? // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.393.
- <sup>40</sup> *Kenez P.* Stalinism as humdrum politics // *The Russian Review.* – 1986. – Vol.45. – №4. – P.395–400; *Conquest R.* Revisionizing Stalin's Russia // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.386–390.
- <sup>41</sup> *Kenez P.* Stalinism as humdrum politics. – P.397–398.
- <sup>42</sup> *Conquest R.* Revisionizing Stalin's Russia // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.387.
- <sup>43</sup> *Kenez P.* Stalinism as humdrum politics. – P.397, 399.
- <sup>44</sup> *Meyer A.* Coming to terms with the past ... and with one's older colleagues. – P.404.
- <sup>45</sup> *Cohen S.* Stalin's terror as social history. – P.379.
- <sup>46</sup> Ibid. – P.380–383.
- <sup>47</sup> *Kuromiya H.* Stalinism and historical research. – P.405; *Manning R.* State and society in Stalinist Russia. – P.408.
- <sup>48</sup> *Fitzpatrick Sh.* Afterword: Revisionism revisited // *The Russian Review.* – 1986. – Vol.45. – №4. – P.410–411.
- <sup>49</sup> *Conquest R.* Revisionizing Stalin's Russia. – P.389.
- <sup>50</sup> *Brower D.* Stalinism and the «view from below» // *The Russian Review.* – 1987. – Vol.46. – №4. – P.379–381.
- <sup>51</sup> Ibid. – P.380–381.
- <sup>52</sup> Ibid. – P.381.
- <sup>53</sup> Приклад сучасних досліджень із залученням еґодокументів див.: *Hellbeck J.* Fashioning the Stalinist soul: The diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1996. – Bd.44. – №3. – S.344–373.
- <sup>54</sup> *Fitzpatrick Sh.* Afterword: Revisionism revisited. – P.412.
- <sup>55</sup> *Chase W.* Social history and revisionism of the Stalinist era. – P.383–384.
- <sup>56</sup> *Getty A.* State, society and superstition. – P.391; *Manning R.* State and society in Stalinist Russia. – P.409; *Viola L.* In search of young revisionists. – P.429.
- <sup>57</sup> *Getty A.* State, society and superstition. – P.393.
- <sup>58</sup> *Manning R.* State and society in Stalinist Russia. – P.410.
- <sup>59</sup> *Eley G.* History with the politics left out – again? – P.392–393.
- <sup>60</sup> *Hough J.* The «dark forces», the totalitarian model and Soviet history. – P.402.
- <sup>61</sup> *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history // *History and Theory.* – 2007. – Vol.46. – №4. – P.81, 83; *Item.* Revisionism in retrospect: A personal view // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.689, 696–697.
- <sup>62</sup> *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history. – P.84.
- <sup>63</sup> *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history. – P.86; *Item.* Revisionism in retrospect: A personal view. – P.697.
- <sup>64</sup> *Fitzpatrick Sh.* Revisionism in Soviet history. – P.88.
- <sup>65</sup> Ibid. – P.84.
- <sup>66</sup> *Daniels R.* Comment: Revisionism avant la lettre // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.705–710; *Getty A.* Comment: Codes and confessions // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.713–715; *Osokina E.* Comment: Life and fate of Western revisionism // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.716–719.
- <sup>67</sup> *Hellbeck J.* Comment: Of archives and frogs: Iconoclasm in historical perspective // *Slavic Review.* – 2008. – Vol.67. – №3. – P.720–721.
- <sup>68</sup> Ibid. – P.721–722.

*The research strategies and methodology for studying social history of the USSR in American historiography are considered by giving an example of 1980–2000's theoretical discussions. Special attention is paid to discussing the project of socio-historical schools proposed by American researcher Sh.Fitzpatrick.*